

POSZUKIWANIA BADAWCZE

Ewa Kos

TYPY STRUKTUR DOŚWIADCZEŃ PORZĄDKUJĄCYCH PRZEBIEG BIOGRAFII. WZBOGACENIE TEORII F. SCHÜTZE NA PODSTAWIE INTERPRETACJI NARRACJI Kobiet odnoszących sukcesy zawodowe

Słowa kluczowe: struktury procesowe, wywiad narracyjny, analiza danych jakościowych, badania jakościowe, narracja, biografia.

Streszczenie: Celem niniejszego artykułu jest zaprezentowanie jednego ze sposobów uogólniania materiału jakościowego w oparciu o założenia metody wywiadu narracyjnego – ukazanie sensu rekonstruowania struktur procesowych zgodnie z zaleceniami Fritze Schütze w poddawanych analizie narracjach. W opracowaniu zaprezentowane są zrekonstruowane, na podstawie zgromadzonego materiału empirycznego, wzory indywidualnych doświadczeń i przeżyć biograficznych badanych kobiet odnoszących sukcesy zawodowe – struktury procesowe (te wywodzące się z koncepcji F. Schütze, jak i te zakorzenione w zgromadzonym przeze mnie materiale empirycznym, poprzez co wzbogacam teorię autora).

Wprowadzenie

W dostępnych opracowaniach teoretycznych, sprawozdaniach z badań realizowanych zgodnie z metodyką proponowaną przez F. Schütze niezwykle rzadko jest podejmowana kwestia sensu rekonstruowania struktur procesowych. Z tego względu wydaje się, iż namysł nad tym zagadnieniem jest istotny. W dalszej części opracowania ukążę istotę rekonstruowania struktur procesowych zgodnie z zaleceniami Fritza Schütze w poddawanych analizie narracjach. Z tego względu w opracowaniu zaprezentowane są zrekonstruowane, na podstawie zgromadzonego materiału

empirycznego¹, wzory indywidualnych doświadczeń biograficznych badanych kobiet – struktury procesowe.

F. Schütze, twórca metody wywiadu narracyjnego, na podstawie badań własnych wyróżnił cztery typy struktur procesowych odpowiadających różnym formom aktywności, które konstytuują działanie jednostki. W narracjach są one zwykle wyrażone poprzez specyficzny sposób ujmowania przez badanego jego funkcjonowania i uprzednich doświadczeń.

Zrekonstruowanie struktur procesowych może pomóc badaczowi zrozumieć fazową organizację doświadczenia, ukazać procesualność doświadczeń jednostki. Jest użyteczne dla opisu dokonanej rekonstrukcji przebiegu życia człowieka (lub wybranych jego faz bądź dynamiki wybranego procesu, zjawiska wpisanego w życie badanej osoby). W efekcie jest możliwe opisanie procesów biograficznych wpisanych w biografie badanych, a następnie porównywanie typów przebiegów ludzkiego życia.

W toku niniejszej prezentacji krótko scharakteryzuję koncepcję struktur procesowych F. Schütze, a następnie wykorzystując zgromadzony materiał empiryczny pokażę, jak różnicowałam poszczególne struktury. Przy czym nie prezentuję tu przebiegu, wyników badań ani założeń teoretyczno-metodologicznych.

Koncepcja struktur procesowych F. Schütze

Teoria wywiadu narracyjnego proponuje badaczowi – między innymi – możliwość rekonstrukcji *struktur procesowych*, to znaczy pozwala na identyfikację wzoru indywidualnych doświadczeń biograficznych. F. Schütze wykazuje, iż w każdej narracji tkwią struktury procesowe. Autor zidentyfikował 4 struktury: *wzorce instytucjonalne, trajektorie, biograficzne schematy działania, przemiany biograficzne* (Prawda 1989, Kaźmierska 1996, Rokuszewska-Pawełek 2002, Jakob 2003, Malec 2008 i inni).

¹ Materiał empiryczny pozyskany został metodą wywiadu narracyjnego, w toku realizacji projektu badawczego osadzonego na gruncie jakościowej orientacji badawczej, związanego z przygotowaniem pracą doktorską. Badania przeprowadzone zostały w latach 2009–2012. Analizie, prowadzonej zgodnie z zaleceniami twórcy metody wywiadu narracyjnego F. Schütze, poddano 8 narracji kobiet, które odniosły sukces zawodowy. Przedmiotem badań, do których odnoszę się w niniejszym opracowaniu, były warunki uczestnictwa społecznego kobiet, które odniosły sukces zawodowy mierzony obiektywnymi kryteriami, odzwierciedlające się w ich doświadczeniach biograficznych. Podejmując badania, planowałam zrealizować wywiady z kobietami, które zajmują wysoką pozycję w grupach zawodowych, w których udział procentowy kobiet jest niewielki – aby wybór ten był usystematyzowany, odwołałam się do danych z roku 2009 Departamentu do spraw Kobiet, Rodziny i Przeciwdziałania Dyskryminacji Ministerstwa Pracy i Polityki Społecznej (obecnie już niefunkcjonującego). W związku z tym do badań zaprosiłam przedstawicielki m.in. władz samorządowych, sędziów, menedżerów, redaktorów naczelnych dzienników ogólnopolskich, kobiety, które uzyskały tytuły naukowe profesora, rektorów uczelni publicznych – wyżej wspomniane dane wskazują na niski procentowy udział kobiet w stanowiskach decyzyjnych w tychże grupach zawodowych.

Wzorce instytucjonalne przebiegu życia to sekwencje biograficzne, dla których charakterystyczne jest to, że człowiek zorientowany jest na realizację normatywnych oczekiwań instytucjonalnych, a także społecznych (na przykład normy i oczekiwania szkoły, rodziny, grup rówieśniczych orientują przebieg życia jednostki).

Biograficzne plany/schematy działania to struktura odzwierciedlająca projekt biograficzny jednostki. Projekt ten może być mniej lub bardziej sprecyzowany. Charakterystyczne jest jednak to, że człowiek podejmuje działanie, które wcześniej zaplanował. Może również zdarzyć się, że to zewnętrzne okoliczności wymuszają podjęcie nowej aktywności, przez co człowiek dokonuje zmian w swoim dotychczasowym życiu – często w sposób nieintencjonalny człowiek nie działa pod wpływem przymusu, ale wybiera kierunek działania. Biograficzny plan działania wiąże się z realizacją zamierzeń (Prawda 1989). Zazwyczaj epizody związane z planem biograficznym okazują się ważne biograficznie.

Koncepcja *trajektorii* – trzeciej struktury procesowej – ma najsilniejszą podstawę teoretyczną. Opracowana została przez A. Straussa i przejęta przez F. Schütze, który uczynił ją bardziej uniwersalną. Koncepcja trajektorii jest najczęściej omawiana w opracowaniach teoretycznych, nie będę zatem prezentować całości problematyki związanej z tą koncepcją, tylko skrótowo przedstawię najważniejsze jej założenia (Glaser B., Strauss L. A. 1967, Riemann G., Schütze F. 1992, Schütze F. 1997). Trajektorja jako struktura procesowa łączy się z biograficzną zasadą znoszenia (doznawania). Charakterystyczne jest to, że człowiek czuje się ogarnięty przez niezależne od niej okoliczności, traci kontrolę nad swoim życiem. Trajektorja może dotyczyć między innymi sytuacji, gdy osoba znajduje się w nowej sytuacji pod wpływem czynników zewnętrznych, gdy kontrolę nad jej życiem przejmuje instytucja, grupa czy inna osoba. W efekcie prowadzi to do ograniczenia woli, możliwości działania człowieka.

Spojrzenie z perspektywy działającej, doznającej jednostki umożliwia również rekonstrukcję procesu przeobrażenia, które dokonało się w przebiegu życia jednostki (Jakob 2003). W efekcie *przemian biograficznych* zazwyczaj dokonują się pozytywne zmiany w życiu jednostki. Sytuacja taka ma miejsce dzięki pojawieniu się nowych, twórczych możliwości życiowych.

Identyfikacja w konkretnej biografii przedstawionych struktur procesowych świadczyć może o tym, że pewna część autobiografii jednostki cechuje się determinacją czynników zewnętrznych, ale może również przebiegać zgodnie z planem. Autobiografia może więc zawierać sekwencje charakteryzujące się łańcem intencjonalnym lub chaosem.

Rekonstrukcja struktur procesowych i ich różnicowanie w oparciu o materiał empiryczny

Rekonstrukcja struktur procesowych, na podstawie zgromadzonego materiału empirycznego, wskazuje, iż życie Badanych w pewnych okresach toczy się według

indywidualnych planów działania, a w innych podlega oddziaływaniom czynników zewnętrznych, wzorcom instytucjonalnym. W dalszej części opracowania omówię wybrane sekwencje doświadczeń biograficznych kobiet, które uznałam za egzemplifikację planów działania, i inne służące za przykład podlegania wzorcom instytucjonalnym. W niniejszym tekście zaprezentuję także fragmenty narracji prezentujących doświadczenia kobiet, które mogą być przykładem metamorfoz. W marginalnym wymiarze odnośę się do struktury procesowej określonej przez F. Schütze jako trajektoria. W materiale empirycznym, do którego się odwołuję, nie odnalazłam bowiem jej śladów.

Biograficzne plany działania

Analiza zebranego materiału empirycznego pokazała, że plany biograficzne przyjmują w życiu badanych kobiet różne formy. Można wyodrębnić co najmniej cztery typy planów działania². Przyjęłam dwa kryteria różnicowania planów działania: czas (perspektywa chronologiczna), uwarunkowania wdrażanych przez jednostkę zmian działania (perspektywa achronologiczna).

Przyglądając się planom działania badanych kobiet z perspektywy czasu, można wyróżnić plany o charakterze dystalnym oraz proksymalnym – biograficzny plan działania oraz fragmentaryczny plan działania. *Biograficzny plan działania* można zdefiniować jako ogólny (całościowy, ciągły) plan, który realizowany jest przez jednostkę na przestrzeni wielu sekwencji biograficznych. Człowiek sam pragnie spełnić swój plan, nie odczuwa presji ze strony innych. Plan jest uświadomiony, ale może być dynamizowany przez różne mechanizmy, których człowiek nie musi być świadomy. Typowym przykładem narracji reprezentującej biograficzny plan działania może być ta prezentowana poniżej. W słowach Narratorki wyraża się on w następujący sposób:

(...) było to cały czas czytanie książek (...) później no właściwie cały czas szłam w kierunku no takim międzynarodowym (...) i później sama jak już zajęłam się habilitacją no to cały czas w takim kierunku takim międzynarodowym działałam...³

Fragmentaryczny plan działania to plan o charakterze proksymalnym. Realizowany jest w danym (zwykle niedługim) okresie życia jednostki. Człowiek świadomie planuje, a następnie podejmuje aktywność w celu osiągnięcia zamierzonego rezultatu (np. rozpoczęcie kursu, podjęcie decyzji o dalszym kształceniu, świadome wstąpienie do określonej grupy, planowany wyjazd itp.).

Drugim kryterium rozróżnienia planów działania są uwarunkowania wdrażanych przez jednostkę zmian w realizowanych działaniach. Są to plany o charakterze achronologicznym – „nie liczące się z czasem”. Ich specyfikę najwyraźniej można dostrzec, patrząc na dostępną całość doświadczeń badanych kobiet,

² Prezentowany podział nie jest rozłączny, ukazuje specyfikę planów działania. Określone działanie może dać się zakwalifikować do dwóch, trzech typów planów. Dlatego istotne jest nie jedno działanie, lecz jego ciąg.

³ Prezentując wypowiedzi badanych kobiet, wykorzystuję zapis transkrypcji wywiadów.

na zrekonstruowany „łańcuch wydarzeń”. Wówczas można zauważyć, iż badane budują plany działania w reakcji na zmieniające się warunki działania (aktywność jednostki wynika z zaistniałych w danym momencie warunków zewnętrznych, nie z inicjatywy badanego, jak ma to miejsce w przypadku biograficznego planu działania oraz fragmentarycznego planu działania). Są więc to reaktywne plany działania. W ramach tej struktury można jeszcze dokonać identyfikacji intencjonalnych i nieintencjonalnych planów działania.

Reaktywny intencjonalny plan działania (reaktywna aktywność zaplanowana i podjęta przez samą jednostkę na skutek zmiany warunków działania) to działanie będące aktywną reakcją na to, co przynosi życie. Człowiek podejmując reaktywny intencjonalny plan działania, reagując na zmieniające się warunki, sam prowokuje określone sytuacje, zmienia podjęte wcześniej cele. Wyraża się to w dokonywaniu autonomicznych wyborów pomiędzy alternatywnymi możliwościami, kreowaniu własnej rzeczywistości mimo doświadczanego oporu ze strony otoczenia. Często jest efektem namysłu nad przyszłym stanem rzeczy spowodowanym określonym działaniem. *Reaktywny nieintencjonalny plan działania* (reaktywna aktywność podjęta przez jednostkę, zapośredniczona przez oddziaływanie czynnika zewnętrznego – aktywność sterowana zewnątrznie) realizowany może być, gdy człowiek zmuszony jest do podjęcia nowej aktywności lub zmiany uprzednio realizowanej na skutek zmiany warunków działania. Istotne, że „nie poddaje się” tym okolicznościom, lecz się „z nimi mierzy” – podobnie jak w przypadku intencjonalnego planu działania. W przypadku tej struktury decyzja jednostki podporządkowana jest jednak czynnikom zewnętrznym (dla przykładu, w jednej z narracji wyraża się on w następujący sposób: (...) *zaczęliśmy pracę w tym samym zakładzie w Lublinie i on dostał propozycję z Instytutu Sadownictwa z Wrocławia i dostał pracę tam więc przenieśliśmy się tam ale na bardzo krótko bo nie wypełniono zobowiązania dotyczącego mieszkania stąd też jako młode małżeństwo dla nas ważne było przede wszystkim nie tylko miejsce pracy ale także założenie rodziny i bezpieczeństwo w zakresie posiadania własnego mieszkania i takie warunki zagwarantował mi Skierniewicki Kombinat Budowlany i przenieśliśmy się (...) i w związku z tym że Kombinat zagwarantował nam mieszkanie ale w Jastrzębiej Woli nie w Skierniewicach to od tamtego czasu ta praca zawodowa moja związana była z Jastrzębią Wolą).*

Analiza narracji pozwoliła także na rekonstrukcję źródeł, etapów reaktywnych i fragmentarycznych planów działania. W dostępnych wypowiedziach krystalizacja fragmentarycznych planów działania poprzedzona jest poczuciem dezorientacji (dezorientacja jest początkiem zmiany i otwiera drogę do rozwoju jednostki). W wyniku różnych okoliczności człowiek odczuwa konieczność zmiany. Pojawia się wtedy chęć do czynienia „czegoś”, co nabiera kształtów i zostaje dookreślone dopiero później. Wraz z zaistnieniem wyzwania pojawia się energia do działania, utrzymując człowieka w stanie napięcia aż do chwili osiągnięcia określonego rezultatu.

Reaktywne plany działania konstituowały się zazwyczaj w następstwie doświadczenia oporu, trudności w realizacji celu. Trudności, wyzwania dostrzegane przez Narratorki zwykle uznawane były za możliwe do pokonania. W konsekwencji, aby nie utracić równowagi życiowej, człowiek podejmuje względnie odmienny cel aktywności, a następnie wdraża nowe, zróżnicowane schematy działania. W wypowiedziach badanych reaktywne plany działania wyrażają się na przykład w ten sposób:

N5: (...) po liceum nie dostałam się na studia w związku z tym żeby nie siedzieć w domu i no nie nudzić się to tak z własnej inicjatywy a trochę z inicjatywy mojego ojca podjęłam naukę w pomaturalnym studium zawodowym.

N1: (...) mnie przeniesiono żeby było jasne ja tam nie składałam ale ja skończyłam (Badana zdawała egzamin wstępny na psychologię, na którą się nie dostała. Ostatecznie ukończyła studia pedagogiczne).

N5: (...) godziny geografii się zmniejszyły i w jakimś momencie odczułam to że jeśli mam tylko dwanaście godzin lekcyjnych to jest to trochę za mało (...) a potem tutaj ta funkcja dyrektora biura w jakimś momencie zaczęła kolidować z godzinami pracy w szkole mmm (...) w jakimś momencie poczułam już też że ten etap pracy z młodzieżą mam za sobą.

Fragmenty wypowiedzi przedstawione powyżej ukazują momenty w badanych biografiach, w których Narratorki aktywnie zareagowały na to, co przyniosło im życie. Podjęły plan działania, reagując na zaistniałe warunki.

W narracjach można czasem zidentyfikować momenty dezorientacji wynikające z niedostatku informacji, dysonansu poznawczego przyjmującego postać wątpliwości, jaki wybrać kierunek dalszego działania. Ich językowym wyrazem są zwykle fragmenty całkowicie pozbawione czasowników lub zawierające nieliczne czasowniki statyczne albo w formie bezosobowej (można to zobaczyć w zaprezentowanym poniżej przykładzie – lewa kolumna). Wraz z krystalizacją planów działania w narracji pojawiają się czasowniki kauzatywne⁴. Inaczej mówiąc, początek fragmentarycznego planu działania jest zazwyczaj wyraźnie akcentowany w tekście poprzez kumulację czasowników kauzatywnych (wyrażających rozwój akcji, których uczestnikiem jest opowiadający – czasowniki występują wtedy w pierwszej osobie liczby pojedynczej) – w przykładzie poniżej pokazuję to w prawej kolumnie.

<i>N1: (...) u mężczyzn to jest ambicjonalnie że on musi zostać prezesem dyrektorem u mnie nigdy tak nie było zawsze to był kolejny stopień wtajemniczenia i tak naprawdę doświadczenie w zarządzaniu dziećmi i to wszystko co zebrałam po drodze najpierw zarządzanie mniejszą grupą bycie menagerem zobaczenie na czym to polega bycie agentem spowodowało</i>	<i>że w którymś momencie jak powiedziałam że chcę [czasownik wyrażający stan trwający] to wiedziałam że do tego dojrzałam psychicznie</i>
--	---

⁴ Łatwe do zaobserwowania w narracjach ubogich tematycznie, w których elementem wiążącym w całość jest obiektywna chronologia wydarzeń.

<p><i>N4: ... na początku w ogóle myślałam że będę działać raczej w obrębie prawa cywilnego że tutaj będę się zajmować umowami bo umowy są takie fajne będę formułować umowy będę jakimś radcą prawnym albo adwokatem natomiast w ogóle nie dopuszczałam do siebie myśli że jednak będę się zajmować prawem karnym, w ogóle prawo karne to była dla mnie jakaś abstrakcja i jakoś nie widziałam się w ogóle w tej dziedzinie natomiast już w trakcie studiów stwierdziłam że prawo karne nie jest takie głupie, więc później no w ramach jak już poznawałam poszczególne instytucje prawa karnego i prawa cywilnego ponieważ zajęcia były w tym samym czasie i z prawa cywilnego i prawa karnego i stwierdziłam że prawo karne no ma to coś w sobie co mi odpowiada...</i></p>	<p><i>i z prawa karnego też później chodziłam na seminarium magisterskie i egzamin magisterski również w katedrze prawa karnego zdawałam pisałam pracę z kodeksu karnego konkretnie przestępstwa znęcania się i tę pracę obroniłam z dobrym wynikiem i później poszłam na aplikację sądową ponieważ no wtedy już stwierdziłam że no chcę pracować w sądzie...</i></p>
--	---

W przywołanych powyżej fragmentach występują czasowniki w formie trzecioosobowej lub niepodlegające odmianie przez osoby (zostać, było). Są też czasowniki wyrażające pewne dyspozycje lub trwający stan rzeczy. Można dostrzec nagły przyrost liczby czasowników mogących świadczyć o skryształowaniu się planu działania. W przypadku N1 ostatni z czasowników bezpośrednio wskazuje, iż dokonała się zmiana mentalna w życiu Badanej umożliwiającą realizację planu.

Rekonstrukcja wzorów działania badanych kobiet wskazała, iż mentalnym filtrem dla wielu planów działania zarówno tych fragmentarycznych, jak i reaktywnych, może być zainteresowanie. Zainteresowania są źródłem twórczości Opowiadających, chronią Narratorki przed ambiwalencją działań. Zapewne z racji swoich stałych zainteresowań niektóre Narratorki nie ulegały modom, nie poszukiwały nowych sposobów na życie. Kreują swoją rzeczywistość w taki sposób, aby w jej centrum zawsze było zainteresowanie. Jedna z badanych kobiet mówi nawet o *centrum zainteresowania*, które w Jej przypadku (jak się okazuje nie jest to przypadek odosobniony – w innych narracjach także odnalazłam ślady podobnego przekonania) determinowało aktywność życiową.

N5: (...) *takim centrum zainteresowania moim to było dziecko i młodzież...*

Wszystkie działania i decyzje Badanej, które na pozór nie kojarzyły się ze sobą, wiązały się z opieką, wychowaniem i organizowaniem.

N5: (...) *one potwierdzały doświadczenie w pracy z ludźmi przede wszystkim myślę że po prostu to jest takie podstawowe moje zainteresowanie i kwestia moich zawodowych wyborów do dzisiaj zresztą ja tutaj też pracuję pracuję z ludźmi...*

N4: (...) *na końcu studiów już zainteresowałam się integracją zachodnioeuropejską myśmy bardzo dużo w kole naukowym na ten temat robili później no właściwie cały czas szłam w kierunku no takim międzynarodowym...*

Podsumowując, warto zaznaczyć, iż zainteresowanie to zazwyczaj efekt doświadczeń związanych z uczeniem się. Kolejnym wnioskiem z analizy materiału jest przekonanie, iż realizacja planu działania wymaga od jednostki uczenia się. Ponadto plany nie są stałą, raz ukształtowaną strukturą. Są modyfikowane przez działającą jednostkę, jej otoczenie. Fragmentaryczne plany działania stają

się reaktywnymi, i odwrotnie. Jedne, jak i drugie są planami biograficznymi, gdy są realizowane przez jednostkę na przestrzeni wielu sekwencji biograficznych.

Sądzę, iż fragmentaryczne intencjonalne plany działania są (mogą być) podstawą racjonalnej strategii życiowej realizowanej przez badane kobiety, albowiem *w świecie, który sam jest graczem, i w którym wszyscy grać muszą w grze, w której przepisy żyją krócej niż kolejna rozgrywka, człowiek rozsądny, a na herosa nie stworzony, będzie się raczej starał angażować w możliwie krótkie rozgrywki (...) podzielić życie na wiele małych i szybko rozgrywanych meczów, w jakich niewiele się ryzykuje* (Bauman 2000, s. 142). Inaczej mówiąc, Badanym nie zawsze przyświeca cel ostateczny podczas kolejnych etapów wędrówki przez życie. Taki stan rzeczy może być wyrazem tego, że planowanie na dłuższą metę często okazuje się niemożliwe, a więc człowiek koncentruje się na tym, co jest chwilowo możliwe. Konkludując, plany działania najprawdopodobniej stanowią blokadę destrukcyjnych procesów destabilizacji w badanych biografiami.

Przemiany biograficzne

F. Schütze wyróżnia *pełne przemiany biograficzne* (związane z głęboką zmianą osobowości), po nastąpieniu których człowiek rewiduje swoje wzory działania, prywatne teorie na swój temat. Są to przemiany, przeobrażenia, które dokonały się w przebiegu życia jednostki (Jakob 2003). W efekcie tychże przemian (metamorfoz) biograficznych zwykle dokonują się pozytywne zmiany w życiu jednostki. Sytuacja taka może mieć miejsce dzięki pojawieniu się nowych, twórczych możliwości życiowych, samoodkryciu własnego potencjału (zdolności, umiejętności) – często w toku pracy nad sobą. Przemiana może być specyficznym rodzajem schematu działania. W materiale poddanym analizie nie dostrzegłam jednak struktur procesowych tego rodzaju.

W wyniku przeprowadzonego postępowania analitycznego mogę powiedzieć, iż przemiany biograficzne zazwyczaj związane są z planami działania. Nie są to jednak przemiany w rozumieniu F. Schütze. Podobnie jak w przypadku planów działania, dostrzegam, iż struktura przemian nie jest jednorodna. Zrekonstruować można co najmniej trzy odmiany przemian: przemiana – odrzucenie, przemiana jako efekt konsekwentnie realizowanego przez jednostkę planu działania, przemiana na skutek oddziaływania czynnika zewnętrznego.

Pierwszym zidentyfikowanym przeze mnie rodzajem przemiany jest *przemiana – odrzucenie*. Tego rodzaju przemiana to zazwyczaj długotrwały proces decyzyjny⁵ prowadzący do podjęcia aktywności alternatywnej wobec dotychczas realizowanej, często w innym obszarze uczestnictwa społecznego. Jest rezultatem wdrożenia przez jednostkę ważkich biograficznie reaktywnych intencjonalnych planów działania. Okres życia „około” przemiany akcentowany jest

⁵ Fragmenty wypowiedzi badanych kobiet wyrażające toczący się proces decyzyjny podkreślone zostały „kreską przerywaną”.

w wypowiedziach wyraźnym przyrostem aktywności narracyjnej, drobiazgowością opisów sytuacji związanych z przemianą, do której Badane wielokrotnie nawiązują (np. jedna z badanych kobiet omawia sytuację odejścia z uczelni z kilku perspektyw: własnej, ówczesnego szefa, studentów, podobnie inna Narratorka).

Dla przykładu:

N1: (...) ponieważ kariera akademicka nie była niczym takim co by mnie tak fascynowało sobie pomyślałam dwa lata myślałam znaczy generalnie dwa lata podej-mowałam tą decyzję czy zostać czy nie (...) to zrobiłam licencję w 1996 r. i zaczęłam pracować jako agent (...) ale jeszcze miałam drugą pracę... [tzn. równoległe dwa miejsca pracy – E.K.].

N7: po doktoracie jeszcze przez 7 czy 8 lat pracowałam to było też takie moje do-bre doświadczenie ze studentami (...) dostałam seminarium magisterskie więc jeszcze ileś tam seminariów poprowadziłam w 1995 roku chyba tak odeszłam sama (...) pod-jęłam decyzję że już nie chcę tam dłużej pracować i poszłam pracować do Dziennika Ekspresowego.

W przypadku obu badanych kobiet nie była to nagła przemiana, była ona poprzedzona „okresem przygotowującym”. W jednym z przypadków okres ten najprawdopodobniej był rezultatem potrzeby asekuracji, a w drugim poczucia odpowiedzialności za innych oraz swoją dotychczasową pracę.

N7: (...) ale skończyłam jeszcze (...) ostatnie seminarium prowadziłam je już z wolnej ręki (...) to była dla mnie trochę stresująca sytuacja (...) ale to seminarium zakończyłam i poszłam do Dziennika Ekspresowego.

Inspiracją przemiany tego rodzaju jest przede wszystkim: odczuwanie przez badane ograniczeń w środowisku, nieakceptowanie polityki instytucji, potrzeba spróbowania czegoś innego, potrzeba zmiany, nuda⁶.

N1: powiedziałam nie jeszcze 20 lat mam być na uczelni w tych feudalnych stosun-kach to po prostu mnie to tak przeraziło (...) także to gdzieś jest taka potrzeba zmian i adrenaliny ja mam chyba taką inmanentną potrzebę zmian nie lubię się nudzić i dla-tego z całym szacunkiem uczelnia wydała mi się w pewnym momencie nudna skostniała i strasznie feudalna.

N7: W pewnym momencie ja i mój kolega chcieliśmy trochę inne rzeczy robić na zajęciach żeby te zajęcia były trochę bardziej nowocześnie prowadzone (...) zaczęliśmy być traktowani trochę jak osoby no bo po co my to robimy czy dla jakiejś popularności taniej pojawiły się zarzuty że to jakieś podejrzane jest (...) po prostu przestała mi się tam podobać znudziło mnie to.

N7: linia polityczna tej gazety przestała kompletnie opowiadać więc trudno być dziennikarzem nie zgadzać się na to o czym się pisze.

Fundamentem tego rodzaju przemian jest przede wszystkim otwartość na to, co nowe. Twórcza postawa pełna dynamiki, wewnętrzna potrzeba zmian, chęć

⁶ Fragmenty wypowiedzi badanych opisujące odczucie ograniczeń w środowisku oznaczone zostały podkreśleniem podwójnym, odnoszące się do potrzeby zmiany oznaczone zostały podkreśleniem falistym, a wyrażające poczucie nudy podkreśleniem kropkowym.

doskonalenia siebie, zdobywania nowych kompetencji (uczenia się) to także katalizatory przemian związanych z porzuceniem. Warto także nadmienić, iż w dwóch biografjach, w których zidentyfikowałam ten typ przemiany, jednym z czynników generującym przemianę była kwestia finansowa.

N7: Nie ukrywam że też jakimś takim dodatkowym motywem chociaż nie najważniejszym zmiany pracy było to że jednak praca w uczelni była dość nisko opłacalna.

Drugim zidentyfikowanym w narracjach typem przemiany jest *przemiana jako efekt konsekwentnie realizowanego przez jednostkę planu działania*. Struktura tego rodzaju często przybiera kształt „łańcucha przemian” (porządek organizacyjny typowy dla planu biograficznego) z jednym wyróżniającym się ogniwem (jedna lub kilka przemian okazują się zazwyczaj kluczowe w cyklu przemian w życiu jednostki). W tę strukturę wpisana jest formuła następstwa przemian. Przemiana jest tu rozumiana jako zmiana statusu, przemieszczenie się w strukturze społecznej w górę. Przemiana tego rodzaju jest oczekiwana przez jednostkę i jest efektem jej wyteżonej pracy biograficznej. Ściśle związana z planem działania. Zmiana pozycji i statusu społecznego widoczna, jest, kiedy porówna się „punkt wyjścia” (początek) i ten, do którego człowiek dotarł.

Dla przykładu (sekwencje, w które wpisana jest przemiana tego rodzaju oznaczone zostały podkreśleniem falistym):

N3: podejmując pracę najpierw jako asystentka później (...) zostałam stypendystką fundacji zachodniej (...) i po tym wszystkim zostałam wybrana na (...) na prodziekana Wydziału najpierw byłam kierownikiem Zakładu, też mogę powiedzieć bo pan Rektor który zaproponował mi taki taka takie stanowisko no po prostu poparł mnie no i i tak zostałam prorektorem.

N5: przeszłam przez wszystkie szczeble w zasadzie organizacyjne możliwe do zrealizowania w województwie bo byłam komendantem hufca ZHP Poznań – Dolny pracowałam w komendzie chorągwi poznańskiej pełniłam funkcję kierownika wydziału także potem szkoła centralna czyli szczebel centralny.

N6: I: czyli tutaj w gazecie była Pani najpierw korespondentem sekretarzem i następnie redaktorem naczelnym tak?

N: tak jest...

Trzecim typem przemiany jest *przemiana na skutek oddziaływania czynnika zewnętrznego*. Tego typu przemiana nie jest efektem wdrażanego przez badane intencjonalnego planu działania. Często spowodowana zaistnieniem sytuacji, na skutek której utraciły poczucie bezpieczeństwa. Nie zawsze tak się dzieje, przemiana może mieć charakter pozytywny (np. nieoczekiwana propozycja, pomoc ze strony Innego, zmiana sytuacji w firmie/institucji może być przełomowym w sensie pozytywnym momentem w życiu). Zmiany tego rodzaju nastąpić mogą w efekcie złożenia nieoczekiwanej propozycji przez osobę z otoczenia społecznego, otrzymania istotnej informacji.

N7: (...) mój opiekun naukowy (...) powiedział mi że szukają asystentów (...) i mówię a Kasia złóż tam dokumenty co ci szkodzi i rzeczywiście złożyłam dokumenty

(...) złożyłam te papiery i potem pojechałam na wakacje (...) i koło połowy października nagle jakiś rozpaczliwy telefon że dlaczego ja nie przychodzę do pracy że zostałam przyjęta na etat w katedrze ja tak trochę zgłupiałam bo właściwie przyjechałam jako swoją dalszą drogę życia zawodową na ten moment że zostaną jednak na studiach doktoranckich na socjologii usiadłam pogadałam z profesorem trochę właściwie decyzję o tym że pójdę na etat a nie na studia doktoranckie podjęłam dlatego że wtedy na etacie te pensje były akurat stosunkowo dobre (...) zdecydowałam ok. będę uczyć studentów dostanę etat pensję w porządku i zrezygnowałam ze studiów doktoranckich (...) poszłam do katedry.

W tej samej biografii odnaleźć można także inne sytuacje, które wiązały się ze zmianą statusu/zmianą planu działania na skutek zadziałania czynnika zewnętrznego (tu nieoczekiwanej propozycji).

N7: (...) mi zaproponowano żeby tam została ii na stanowisku wicedyrektora no ale tego nie przyjechałam natomiast chyba pół roku później podjęłam tam pracę na pół etatu jako metodyk (...) potem się zwolniłam a później jeszcze raz mnie jakoś tam wciągnęli gdzieś wyszukali telefonicznie i jeszcze raz później pracowałam jako kierownik jednej z placówek.

N7: (...) on mnie tak jakoś ciągnął i ciągnął aż mnie w końcu namówił że poszłam do tego Dziennika Ekspresowego (...) poszłam tam bo tam pracował taki mój kolega z domu kultury.

N7: (...) potem przeszłam do jeszcze innej wyższej uczelni głównie dlatego że tam prorektorem był mój dawny student który po prostu mnie namówił.

Propozycja ze strony przyjaciół stała się także przełomowa dla innej Badanej.

N8: to były zakłady przemysłu bawełnianego tak było 10 lat i później przyszła oferta w 90 roku od prezydenta miasta w Jastrzębiej Woli bym objęła funkcję zastępcy Prezydenta Miasta.

Podsumowując, przemiany biograficzne wiążą się zazwyczaj z publiczną zmianą tożsamości badanych i często generują konieczność oglądu w „zwierciadle społecznym”. W wypowiedziach badanych wyraża się to przede wszystkim poprzez detaliczne omówienia okresu „około” przemiany, przywoływanie wypowiedzi innych, usprawiedliwianie się (wzmoczona argumentacja).

Wydaje się, iż na długo biograficznie ważkimi okazują się *przemiany jako odrzucenie*. Jak już wspomniałam, zidentyfikowane przeze mnie przemiany wiążą się z planami działania, nie są konsekwencją zdecydowanych zmian postaw wobec własnego życia i siebie. Być może z tego względu nie towarzyszą im nowe sposoby rozumienia świata i wzorów działania. Można także powiedzieć, iż zidentyfikowane przemiany nie wiążą się z głębokimi zmianami wewnętrznymi jednostek. Wiążą się bowiem z wydarzeniami, które zmieniają tylko społeczną (obserwowaną obiektywnie) sytuację badanych kobiet. Badane po przemianie kontynuują podobne wzory działania.

Instytucjonalne wzory przebiegu życia i trajektoria

F. Schütze wyróżnia także struktury procesowe, które określa jako instytucjonalne wzory przebiegu życia oraz trajektorie. Obie te struktury nie są dominującymi strukturami wpisanymi w sekwencje biograficzne badanych kobiet odnoszących sukcesy zawodowe, choć instytucjonalny wzór działania fragmentarycznie przenika biografie Badanych. W jednej z nich dostrzegam walkę Narratorki o własne „ja” z instytucjonalnym wzorem – walkę przegraną. Dla przykładu:

N1: (...) zarzekałam się bardzo że w życiu nie zostanę nauczycielką tak jak moja mama bo wiedziałam czym to pachnie i oczywiście pokrętnie (...) do końca trzeciej klasy liceum szłam na Politechnikę mój fizyk był tego pewien dopóki się nie zastanowiłam to jest właśnie ten element kiedy ktoś gdy mówię stop na inne wpływy tak? że ktoś powinien się zastanowić czego ja chcę no tak bo jak tu jesteś to powinnaś iść na Politechnikę tylko że maszyny mnie w ogóle nie interesowały mnie interesują ludzie (...) w pewnym momencie pomyślałam no to po co ja mam tam iść i oczywiście zupełnie zmieniłam decyzje że ja nie będę szła na Politechnikę (...) więc postanowiłam że ponieważ nigdy nie chciałam być żadną nauczycielką (...) żadne nauczycielskie kierunki te które miałyby być że jesteśmy gdzieś tam na nauczycielami to absolutnie odrzuciłam a priori tak?... [mimo deklaracji, przyrzeczenia złożonego samej sobie, podejmowania działań, które formalnie nie były ukierunkowane na wykonywanie zawodu nauczyciela (np. chęć podjęcia nauki na kierunku psychologia), Badana została pedagogiem, a sekwencje związane z nauczaniem są wpisane w całość jej biografii, podkreślenia E.K.]

W innej biografii walka z instytucjonalnym wzorem zakończyła się wygraną:

N6: (...) wybrałam sobie studia ja miałam nawet epizod że zdawałam na tą medycynę tak jak wszyscy bo wydawało mi się że mam zobowiązania wobec rodziców ale to była jakaś porażka i wszystko zaczęłam od początku to znaczy nie matematyka fizyka chemia tylko przedmioty humanistyczne zupełnie inne podejście wybrałam sobie kulturoznawstwo.

Na etapie kształcenia w liceum, prawdopodobnie pod wpływem oczekiwań rodziców, Badana przygotowywała się do studiów medycznych (wybrała specyficzny profil klasy: biologiczno-chemiczny przygotowujący do studiów medycznych). Badana ukończyła jednak studia (studia, które *sobie wybrała*), które nie były związane z jej dotychczasowym kierunkiem kształcenia w liceum, a także nie spełniały oczekiwań rodziców, nauczycieli (Badana początkowo chciała jednak te oczekiwania spełnić, zdając na medycynę *tak jak wszyscy*) – wybrała kulturoznawstwo. A jej dalsza droga zawodowa była pośrednio związana z wybranym kierunkiem studiów. Podsumowując, instytucjonalne wzory przebiegu często przypominają plany działania. Można powiedzieć, iż niektóre Badane instytucjonalne wzory przebiegu postrzegają jako własne plany działania. Być może jest to następstwem internalizacji norm, wartości, oczekiwań najbliższego otoczenia.

Jak wspominałam, w narracjach poddanych analizie nie dostrzegam nagromadzenia doświadczeń o potencjale trajektoryjnym. Inaczej mówiąc, nie widzę

indywidualnych trajektorii, co nie oznacza, iż elementy tejsze struktury nie są obecne. Zrekonstruować można elementy trajektorii kolektywnej, która *odznacza się z reguły gruntownym załamaniem się oczekiwań wobec świata (...) ludzie reagują niepokojem na załamanie się oczekiwań wobec wydarzeń życia indywidualnego i zbiorowego. Wielu uczestników wspólnot (...) musi liczyć się z dramatycznym pogorszeniem się relacji społecznych* (Rokuszevska-Pawełek 2002, s. 50). Dla struktury tej charakterystyczne jest kolektywne *poczucie bycia oszukanym i zdradzonym, nieproporcjonalnie sroga reakcja instancji organizacyjnych na wszelkie próby odchylenia od standardu (...) poczucie uwięzienia w ideologicznej pułapce, postępujący i uogólniający się brak zaufania* (Schütze 1997, cyt. za Rokuszevska-Pawełek 2002, s. 84–85). Proces o charakterze trajektorii kolektywnej można odnieść do omawianych w wielu narracjach procesów zbiorowych (polityczno-społecznych) z początku lat 80. i z przełomu lat 80./90. Akcentowane są doświadczenia biograficzne będące elementem procesów społecznych, przede wszystkim czynny udział w kolektywnych planach działania (w narracjach obecne są liczne odniesienia do udziału w demonstracjach, działalność opozycyjna – dostrzegam wręcz etos uczestnika ruchu opozycyjnego). Taki stan rzeczy może być echem tradycji walki o polskie wartości narodowe, m.in. o wolność (jak się okazuje obecnej w doświadczeniach biograficznych badanych kobiet).

Z doświadczanej trajektorii kolektywnej, wpisanej w życie większości Narratorek, nie wyłoniła się jednak trajektoria indywidualna w żadnym z badanych przypadków. Stało się tak zapewne z tego względu, iż w obliczu trudnej sytuacji społecznej badane kobiety przyjęły czynną postawę życiową i na różne sposoby starały się wspierać i kontrolować proces zmiany. Nie zaniknęła indywidualna zdolność do planowania i organizowania własnego życia (a czasem nawet budowania rzeczywistości społecznej, w której uczestniczyły – uczestnictwo w procesie zmiany systemowej, aktywne tworzenie nowej rzeczywistości). Mimo uczestnictwa w zbiorowych doświadczeniach trajektoryjnych Narratorki pozostały zdolne do budowania indywidualnych planów działania, które być może zablokowały procesy dezorientacji, narastania poczucia bezładu. Być może dzięki nim Badane nie odczuwały braku możliwości intencjonalnego działania, a wręcz przeciwnie widziały tęczę możliwości. Paleta możliwości najprawdopodobniej związana była z rozszerzeniem pola działań jednostki w obliczu trudnych doświadczeń (choćby poprzez aktywność prospołeczną).

Podsumowując, w życie badanych kobiet wpisana jest zasada intencjonalnego działania w oparciu o formułę zaradności i odpowiedzialności za siebie i innych, nawet w obliczu zbiorowych doświadczeń trajektoryjnych.

Zakończenie

Gdy badacz rozpoznaje założenia koncepcji struktur procesowych F. Schütze, wydaje się, iż omówione przez autora typy struktur są potencjalnie łatwe do zrekonstruowania, klarowne, odrębne, a różnica pomiędzy nimi wyraźna. W toku

analizy okazało się jednak, iż jest to nieco bardziej skomplikowane. Identyfikacja struktur nie jest tak oczywista, jak mogłoby się wydawać. Problem tkwi przede wszystkim w tym, iż różne typy form aktywności, które konstytuują działanie jednostki, przenikają się wzajemnie, nie są rozłączne. Trudność sprawia czasem wyodrębnienie wybranego procesu spośród innych (np. interesującego z perspektywy przyjętej problematyki badawczej), określenie jego początku, końca i zidentyfikowanie powiązań pomiędzy nim a innymi procesami wpisanymi w biografie jednostki (mam tu na myśli zrekonstruowanie powiązań i relacji przyczynowo-skutkowych pomiędzy procesem wiodącym a procesami wspierającymi). Opis wewnętrznej struktury procesu i przyporządkowanie go do określonego typu zaproponowanego przez F. Schütze także nie zawsze jest bezdyskusyjny. Przyporządkowanie aktywności jednostki do typu struktury procesowej służy uogólnieniu materiału jakościowego. Związane jest to zawsze z koniecznością dokonania wielu uproszczeń, pominięć.

Zastosowanie metody wywiadu narracyjnego stworzyło przestrzeń do zidentyfikowania oryginalnych, indywidualnych doświadczeń i przeżyć biograficznych badanych kobiet. W niniejszym tekście zilustrowałam te wzory, wykorzystując zgromadzony materiał empiryczny. Dokonałam próby ukazania możliwości wykorzystania koncepcji F. Schütze w podejmowanych badaniach empirycznych. Korzystając z własnych doświadczeń badawczych, zilustrowałam wybrane przykłady pracy z pozyskanymi narracjami. Prowadzone analizy przyczyniły się do wzbogacenia teorii autora koncepcji wywiadu narracyjnego, między innymi poprzez zidentyfikowanie typów planów działania, metamorfoz (zostało to opisane oraz zilustrowane w niniejszym opracowaniu).

Bibliografia

1. Bauman Z. (2000), *Ponowoczesność jako źródło cierpień*, Sic, Warszawa.
2. Glaser B., Strauss L.A. (1967), *Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research*. Chicago: Aldine.
3. Jakob G. (2003), *Wywiad narracyjny w badaniach biograficznych*, [w:] Urbaniak-Zajac, Piekarski J. (red), *Jakościowe orientacje w badaniach pedagogicznych*, Wyd. UŁ, Łódź.
4. Kaźmierska K. (1996), *Wywiad narracyjny – technika i pojęcia analityczne*, [w:] Czyżewski M. (red.), *Biografia a tożsamość narodowa*, Wydawnictwo U.Ł., Łódź.
5. Malec M. (2008), *Biograficzne uczenie się osób z nabytym stygmatem*, Atut, Wrocław.
6. Riemann G., Schütze (1992), *Trajektoria jako podstawowa koncepcja teoretyczna w analizach cierpienia i bezładnych procesów społecznych*, „Kultura i Społeczeństwo”, nr 2.
7. Rokuszewska-Pawełek A. (2002), *Chaos i przymus. Trajektorie wojenne Polaków – analiza biograficzna*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
8. Schütze F. (1997), *Trajektorie cierpienia jako przedmiot badań socjologii interpretatywnej*, „Studia Socjologiczne”, nr 1.

9. Prawda M. (1989), *Biograficzne odtwarzanie rzeczywistości (o koncepcji badań biograficznych Fritza Schütze)*, „Studia Socjologiczne”, nr 4.
10. Teusz G. (2002), *Logika konstruowania biografii w wywiadzie narracyjnym*, „Terażniejszość – Człowiek – Edukacja”, nr 4.
11. Urbaniak-Zajac D., Kos E. (2013), *Badania jakościowe w pedagogice. Wywiad narracyjny i obiektywna hermeneutyka*, PWN, Warszawa.

**Types of structures of experiences that organize the course of biography.
Enrichment of theory of F. Schütze on the basis of the interpretation
of the narrative of successful women**

Key words: process structure, narrative interview, analysis of qualitative data, qualitative research, narration, biography.

Abstract: The aim of this article is to present one way of generalizing qualitative material based on narrative methods – I show the meaning of reconstructing process structures according to F. Schütze’s recommendations in narrative analysis. In the paper I present reconstructed, on the basis of collected empirical material, patterns of individual biographical experiences of women who have professional success – process structures (those derived from F. Schütze’s concept, and those rooted in empirical evidence, thanks to this the author’s concept has been enriched).

Dane do korespondencji:

Dr Ewa Kos

Uniwersytet Łódzki

Wydział Nauk o Wychowaniu

Katedra Badań Edukacyjnych

e-mail: ewa.kos@uni.lodz.pl